

Textos de recerca i divulgació

ORGANITZACIÓ OBRERA I POLÍTICA SINDICAL DELS ESPARDENYERS AL PAÍS VALENCIÀ (1900-1923)

Henrike FESEFELDT

Doctora en Història Contemporània per
la Universitat de Bielefeld (Alemanya)¹

Durant les dues primeres dècades del segle xx, la Unió General de Treballadors (UGT) es caracteritzava per una mínima incidència en el teixit associatiu del moviment obrer del País Valencià. Des de principis del segle, i pràcticament fins al 1920, el socialisme no va reeixir més que entre les societats de resistència dels obrers del sector esparteny, sobretot al Baix Vinalopó, a la província d'Alacant, i a la ciutat d'Elx. Fins aleshores, les societats d'obers espartenyers van ser les que més pes relatiu van tenir entre les seccions valencianes de la UGT. En canvi, els obrers de l'artesanat urbà (abans del 1910 la clientela habitual de la UGT) no es van afiliar a la federació socialista i es van inclinar cap a les consignes populistes del republicanisme, com va ocórrer a la ciutat de València amb el republicanisme de Blasco Ibáñez. Només a partir del 1920, quan la UGT va començar a organitzar seccions entre els obrers del camp, la federació sindical va donar el primer pas cap a una afiliació nombrosa al País Valencià, i va relegar les seccions d'espartenyers a un pla secundari.²

cinquena part aproximadament. Per a la composició regional i professional de la UGT, vegeu: «VII Congreso de la Unión General», *El Socialista* (ES), 23-05-1902; «La UGT», *La Unión Obrera* (UO), 25, 1906, 1-2; «Movimiento de la Unión», UO, 31, 1909, 6-10; «Movimiento de la Unión», UO, 34, 1911, 6-11; *Unión General de Trabajadores, Memoria y orden del día del XIV Congreso ordinario que se celebrará en Madrid los días 26 y siguientes de junio de 1920*, Tip. Felipe Peña Cruz, Madrid, 1920, 74-107; UGT, *Memoria y orden del día del XV Congreso ordinario que se celebrará en Madrid los días 18 y siguientes de noviembre de 1922*, Tip. Felipe Peña Cruz, Madrid, 1922, p. 142-177. Per al republicanisme del moviment obrer de la ciutat de València, vegeu R. REIG, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València, 1898-1906*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1982.

¹ L'autora ha fet una tesi sobre la diversitat regional en la fundació i consolidació de la Unió General de Treballadors, publicada amb el títol *Vom Netzwerk zum Zentralverband. Die Entstehung der sozialistischen Gewerkschaftsbewegung in Spanien 1888-1923*, Dietz, Bonn, 2002. (N. de l'e.).

² Hi ha poques dades sobre l'estructura professional de la UGT al País Valencià. Segons aquestes dades, les seccions del sector esparteny representaven entre un terç (1906, 1920) i la meitat (1902, 1909, 1911) de l'afiliació ugetista valenciana. L'any 1922 es reduïa a una

³ A penes no hi ha estudis sobre la història de la UGT al País Valencià. Per a una primera aproximació, vegeu J. A. PRIQUERAS ARENAS, *Història del socialisme*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1981. Podeu trobar-ne més informació a través de nombrosos estudis locals que, per falta d'espai, no citarem *in extenso*. Per a aquest treball, vegeu F. MORENO SÁEZ, *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 1987; *idem*, *Las luchas sociales en la provincia de Alicante (1890-1931)*, Unió General de Treballadors d'Alacant, Alacant, 1988.

⁴ Per a les pautes del creixement industrial del País Valencià, vegeu J. NADAL, «El desarrollo de la economía valenciana en la segunda mitad del siglo XIX: ¿una vía exclusivamente agraria?», en J. NADAL - A. CARRERAS (eds.), *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*, Ariel, Barcelona, 1990, p. 296-314; J. MILLÁN, «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric», en P. RUIZ TORRES (ed.), *Història del País Valencià*, vol. v, Ed. 62, Barcelona, 1990, p.

29-76; J. A. MIRANDA ENCARNACIÓN, «Nuevos enfoques sobre la industrialización valenciana del siglo XIX», en J. AZAGRA, E. MATEU, J. VIDAL (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1996, p. 253-273. Per a una anàlisi de l'economia i la societat il·licitanes en el canvi de segle, vegeu J. SERRANO I JAÉN, «La ciutat d'Elx al 1900», en V. F. SOLER SELVA (ed.), *L'eclipsi total de sol de 1900 al Baix Vinalopó*, Institut Municipal de Cultura, Elx, 2000, p. 11-70.

En les pàgines següents analitzarem per què es va formar al Baix Vinalopó aquest enclavament d'un moviment societatari obrer d'orientació socialista i quines van ser les raons de l'estreta vinculació a la Unió General de Treballadors. Per a fer-ho, proposarem una explicació mitjançant una anàlisi de les estratègies del sector espartenyer, una anàlisi que prendrà nota de les semblances i les diferències entre les seccions dels diversos centres d'aquesta indústria al sud i al nord del País Valencià, i que descriurà l'evolució d'un sindicat de caire artesanal cap a un de caràcter industrial. Així mateix, examinarem les formes d'integració de les societats d'espartenyers en entitats més àmplies, tant en una federació estatal d'ofici com en la UGT. Finalment, veurem que, en el curs d'aquests dos processos, la cúpula dirigent ugetista va cooperar amb l'esforç de les societats espartenyeres per augmentar l'impacte de la seua política sindical, confinada en un primer moment a les actuacions d'àmbit local, a fi d'elaborar una pràctica sindical de dimensions més àmplies, tant nacionals com estatals. D'aquesta manera, van coincidir amb els intents de la cúpula de la UGT de consolidar les estructures de l'entramat organitzatiu dels treballadors valencians, integrats en una tènue xarxa de nuclis obrers relacionats entre si únicament per llaços dèbils i per la pertinença a la federació sindical socialista.³

INDÚSTRIA ESPARDENYERA I FORMACIÓ DE CLASSES

La indústria espartenyera constituïa un peculiar sistema fabril que reunia característiques de la producció industrial i de formes de fabricació artesanal. Des de la segona meitat del segle XIX, la creixent demanda d'espartenyeres en el mercat valencià i estatal havia impulsat l'expansió de la indústria espartenyera, que es va establir especialment a la província d'Alacant i amb el centre principal a la ciutat d'Elx, una ciutat que ens servirà d'exemple per a l'anàlisi de les característiques de l'organització del treball en aquesta indústria. L'auge de l'espartenyeria s'inscrivía dins les pautes del creixement industrial del País Valencià, caracteritzat per l'estreta interrelació de les activitats agràries i industrials i la fabricació de productes de consum en empreses de dimensions reduïdes, d'orígens artesanals i amb un baix nivell de mecanització dels processos productius.⁴

A Elx, una sèrie de factors afavorien l'aparició de la indústria fabril: l'existència d'una tradició de fabricació de calçat tèxtil, la disponibilitat de força de treball qualificada i l'existència de vies de transport per a la comercialització de les mercaderies. Un procés de creixement dels petits tallers i l'establiment de centres fabrils pels comerciants, i també la

introducció d'algunes innovacions tecnològiques, com ara la substitució del cànem per jute i l'ús de màquines de cosir, van fer possible l'expansió de la indústria espadenyera fins a arribar a ser l'activitat principal d'Elx.⁵

La clau de l'èxit de la indústria espadenyera es trobava en la particular organització del treball. La seua característica principal va ser la fragmentació del procés de producció en una sèrie de tasques repetitives, fetes per treballadors a domicili, la majoria dones i infants. En part, la producció es va dur a terme en fàbriques i, en part, a domicili: els fabricants van lliurar els materials als obrers i els van pagar per la quantitat de producte elaborat. Per regla general, els treballs de preparació i acabat, com també l'empaquetatge del producte, es realitzaven als tallers, mentre que les faenes intermèdies, com la fabricació de les soles, el cosit de la lona a la sola i la decoració de la sabata, es feien a domicili.⁶ El repartiment de les tasques responia a una diferenciació de gènere: els homes treballaven majoritàriament en la preparació i la producció de les soles (*ordidors* i *costurers*), mentre que les dones cosien els talls de lona a les soles (*cosidores*) i s'ocupaven de l'aplicació dels adorns (*aparadores*). Com a conseqüència d'això, es produïa una disparitat en els salaris: mentre que els homes s'ocupaven de les tasques millor remunerades i podien guanyar salaris entre 2 i 2,25 pessetes (*costurers*) i 3-4 pessetes al dia (*llogadors*, encarregats de l'empaquetatge), les dones portaven a terme els treballs pitjor pagats i no podien accedir a un salari de més d'1,5 pessetes (*cosidores* i *aparadores*); les *trenadores* només ingressaven entre 0,5 i 0,75 pessetes al dia.⁷ Amb aquests salaris tan irrisoris, la subsistència dels obrers només era possible, d'una banda, pel treball a destall de dones i infants i per l'execució de jornades de treball molt llargues, que permetien augmentar els ingressos familiars, i de l'altra, moltes famílies compaginaven la fabricació d'espadenyas amb el treball en l'agricultura i el conreu de productes agraris de primera necessitat.⁸

Des d'un punt de vista merament formal, els obrers eren treballadors independents que rebien la matèria primera dels fabricants i comerciants, elaboraven les espadenyas i eren pagats d'acord amb el nombre de parells de sabates fets. Però la clau del procés productiu estava en mans dels fabricants, ja que eren ells els qui repartien materials i encàrrecs de fabricació d'espadenyas i els qui fixaven els jornals. Els obrers depenien dels fabricants per la necessitat de rebre encàrrecs, atesa la fluctuació en la demanda, segons temporades i canvis en la moda. De fet, durant els mesos de treball intens, la majoria de les famílies acceptava el nombre màxim d'encàrrecs per poder estalviar per a l'època d'escassetat de treball; una pràctica per la qual els obrers, a fi de no perdre encàrrecs, solien treballar jornades extremadament llargues.⁹ Però la línia divisòria entre els obrers i els fabricants no era nítida: l'espai d'independència que

⁵ Vegeu el treball fonamental sobre la indústria espadenyera d'Elx: J. A. MIRANDA ENCARNACIÓN, *Hacia un modelo industrial. Elche, 1850-1930*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1991, p. 47-64 i 108; *idem*, «Els orígens del model industrial valencià. Elx, 1850-1930», en *Recerques*, 25, (1992), p. 165; J. BERNABÉ MAESTRE, *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià: el calçat a la Vall del Vinalopó*, Moll, Mallorca, 1975.

⁶ Per a una descripció del procés de fabricació de les espadenyas, vegeu J. A. MIRANDA ENCARNACIÓN, *op. cit.*, p. 83.

⁷ Es tracta d'un salari estimat per dies, ja que el pagament dels salaris es feia per peça. Vegeu J. A. MIRANDA ENCARNACIÓN, *op. cit.*, p. 86.

⁸ Vegeu J. A. MORENO SÁEZ, *El movimiento obrero...*, 102; J. SERRANO I JAÉN, *op. cit.*, p. 49.

⁹ Vegeu J. A. MIRANDA ENCARNACIÓN, *op. cit.*, p. 94.

aportava el treball a domicili, la garantia de la subsistència familiar a través del treball de dones i infants, com també a través del treball en l'agricultura, i el fet que molts treballadors a domicili acceptaren encàrrecs de diversos fabricants, va tenir com a conseqüència que l'estatus com a obrers assalariats, enfrontats als fabricants, no fóra clarament perceptible. Les arrels artesanals, les reduïdes dimensions dels tallers i l'existència d'una esfera associativa compartida entre obrers i fabricants pal·liaven parcialment les relacions de dependència entre fabricants comerciants i obrers i l'existència d'interessos oposats de les dues classes. Així i tot, a partir de les últimes dècades del segle XIX, els espartenyers il·licitans començaven a constituir una classe d'obers industrials assalariats que desenvoluparia pautes específiques d'actuació i organització.¹⁰

Per a acabar, cal destacar que la pervivència del *putting-out-system* en l'organització del treball no va ser un símptoma del retard de la indústria espartenyera. Més aviat es tractava d'un recurs dels fabricants, ja que aquest sistema els permetia adaptar la producció de manera molt flexible a canvis conjunturals de la demanda. En comptes d'invertir els capitals en la mecanització del treball, una opció arriscada davant la poca estabilitat de la demanda i el baix nivell d'estandardització del producte, els fabricants preferien diversificar-ne les inversions. D'aquesta manera, els comerciants podien reduir la dependència dels mercats, mentre que eren els obrers els qui s'enfrontaven al risc de quedar sense treball en èpoques de crisi.¹¹

Aquestes característiques bàsiques eren comunes als diferents centres espartenyers a Espanya. Però també hi havia lleugeres diferències entre si. A Elx, el creixement i l'expansió de l'espartenyeria van forjar el caràcter industrial del sistema fabril i, de fet, a partir del canvi de segle s'hi van començar a fer palesos els conflictes de classe. Al nord del País Valencià, les ciutats de Castelló de la Plana i la Vall d'Uixó eren centres de la producció espartenyera. Pel que fa a la seua dimensió, la indústria de Castelló de la Plana no arribava al nivell d'Elx i, per regla general, s'hi apreciaven millor els orígens artesanals de tallers i obrers. Va passar el mateix a la Vall d'Uixó, encara que és cert que en aquest municipi es va establir una de les escasses grans fàbriques d'espartenyeres que disposava d'un mercat relativament estable, la demanda de l'exèrcit espanyol.¹² Així mateix, a partir del canvi de segle es va aguditzar la lluita pels mercats, ja que altres centres espartenyers s'anaven establint a Espanya, un procés que va prendre volada durant la Primera Guerra Mundial. Des del començament de segle, la competència entre els diferents centres espartenyers i la interrelació dels mercats de producció no sols impregnarien les condicions econòmiques de la indústria, sinó que també serien determinants en les relacions socials i els conflictes laborals.¹³

¹⁰ Vegeu J. A. MIRANDA ENCARNAÇÃO, *op. cit.*, p. 95.

¹¹ Vegeu J. A. MIRANDA ENCARNAÇÃO, *op. cit.*, p. 105.

¹² Vegeu J. A. MIRANDA ENCARNAÇÃO, «De la tradición artesana a la especialización industrial. El calzado valenciano 1850-1930», en *Revista de Historia Industrial*, 4, (1993), p. 20; R. VIRUELA MARTÍNEZ, «La industria de alpargatas en la Vall d'Uixó», en *Saitabi*, 30, (1980), p. 253-259; *idem*, «La industria del calzado en la provincia de Castellón», *Societat Castellonenca de Cultura*, Castelló de la Plana, (1988), p. 16-19.

¹³ Vegeu J. A. MIRANDA ENCARNAÇÃO, *La industria del calzado en España (1860-1959): la formación de una industria moderna y los efectos del intervencionismo estatal*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1998, p. 130.

LES SOCIETATS OBRERES ENTRE LA POLÍTICA ARTESANAL I EL CONFLICTE INDUSTRIAL

En general, el tipus de sindicalisme que es va desenvolupar entre els obrers espardenyers estava impregnat pel passat artesanal de la indústria i les tradicions organitzatives dels obrers. Hi havia algunes diferències entre les estratègies sindicals aplicades per les societats obreres dels diversos centres espardenyers, com ara Castelló de la Plana i Elx. Mentre que les societats obreres castellanques mantenien tàctiques molt pròpies d'un sindicalisme artesanal, a Elx s'aprecia des del canvi de segle una evolució cap a un sindicalisme marcat pels conflictes de classe. Malgrat això, a Elx eren clarament perceptibles les continuïtats entre l'esfera associativa interclassista del món artesanal i les organitzacions sindicals. La formació de les societats de resistència va anar precedida per la tasca del Cercle Obrer Il·licità de socors mutus, fundat el 1885. Aquesta associació pretenia, al marge de qüestions polítiques i ideològiques, proporcionar ajuda i seguretat econòmica als socis amb problemes de salut:

Apartados como estamos de todo pensamiento político y enemigos de ciertas inconvenientes luchas, solo aspiramos a que la clase obrera ilicitana, sin distinción de oficios, se una en fuerte haz por el fraternal sentimiento del socorro mutuo y continúe nuestra asociación, como hasta el día, enjugando las lágrimas del desvalido y procurando la mejor asistencia del enfermo.¹⁴

Es tractava d'una organització interclassista fundada per treballadors i fabricants, i el capital per a la caixa de socors l'havia donat un fabricant. No obstant això, al començament del segle xx, el Cercle Obrer Il·licità va intervenir en l'organització d'un moviment obrer de naturalesa política: no solament va prestar ajuda a les primeres societats de resistència que feia poc que havien estat fundades, sinó que també va aprovar, a la primeria de l'any 1903, l'admissió de l'Agrupació Socialista d'Elx al Cercle Obrer a pesar de les protestes d'una part de l'afiliació. En aquell moment, les relacions entre empresaris i obrers ja no encaixaven en un model d'unitat entre artesans, sinó que anaven prenent nocions conflictives. A pesar que el Cercle Obrer va oferir un marc per a una sociabilitat interclassista, a partir del canvi de segle, una onada de vagues va demostrar que les relacions entre patrons i obrers es regien pel conflicte de classe.¹⁵

En el cas de Castelló de la Plana, la falta de fonts no ens permet establir d'una manera tan clara la continuïtat entre les organitzacions de l'esfera associativa artesanal i les organitzacions sindicals.¹⁶ Però l'anàlisi de les estratègies dutes a terme per la societat d'espardenyers de Castelló

¹⁴ «Círculo Obrero Illicitano de socorros mutuos a sus queridos paisanos y hermanos de trabajo», Elx, 23-5-1889, Arxiu Municipal d'Elx, *Tresor Històric II* (AME TH II), p. 620.

¹⁵ Els socis contraris a l'admissió de l'Agrupació Socialista en el Cercle Obrer Il·licità opinaven que el Cercle no hi hauria d'admetre organitzacions de caràcter polític. Vegeu F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 160.

¹⁶ Actualment falten estudis sobre el món laboral i la mobilització sindical en l'espardenyria de Castelló de la Plana. No obstant això, els vincles entre el republicanisme castellanenc i l'emergent moviment obrer han estat demostrats. Vegeu M. MARTÍ, *L'Ajuntament de Castelló de la Plana (1875-1891): del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló de la Plana, 1989, p. 222-232.

¹⁷ Vegeu les actes del Comitè Nacional (CN) de la UGT del 2-8-1900, en UGT, *Unión General de Trabajadores*, vol. 2, 1899-1905 (a cura de A. DEL ROSAL), Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1985; *Elche* ES, 15-6-1900.

¹⁸ Vegeu «Reclamaciones y huelgas», ES, 7-6-1901; «Reclamaciones y huelgas», ES, 21-6-1901; «Reclamaciones y huelgas», ES, 20-12-1901; «Unión General de Trabajadores», ES, 3-1-1902; «Desde Castellón», ES, 31-1-1902; «Desde Castellón», ES, 14-2-1902; «Desde Castellón» ES, 26-2-1902; *Actas de la UGT*, CN, 2-5-1901, 23-5-1901, 13-6-1901, 26-12-1901, en UGT, *Actas*, vol. 2... També a la Vall d'Uixó, els obrers van fundar el 1905 una cooperativa per poder resistir en una vaga. Vegeu «De Vall d'Uixó », ES, 23-6-1905.

¹⁹ Per a la definició d'una política sindical de caire artesanal, vegeu J. BREUILLY, «Artisan economy, ideology and politics: the artisan contribution to the mid-nineteenth century European labour movement», en *Labour and liberalism in nineteenth century history. Essays in comparative history*, Manchester/Nova York, Manchester University Press, 1992, p. 76-114, esp. p. 89-102; F. LINGER, «Beyond Exceptionalism: Notes on the Artisanal Phases of the Labour Movement in France, England, Germany and the United States», en *International Review of Social History*, 26, (1991), p. 1-23, esp. p. 18; A. СМІТН, «Trabajadores «dignos» en profesiones «honradas»: los oficios y la formación de la clase obrera barcelonesa (1899-1914)», en *Hispania*, 56, (1996), p. 655-687.

de la Plana en demostra el vincle amb el món de relacions de treball artesanals. El 1900 s'hi enregistren les primeres referències a l'existència de la societat d'espardenyers La Regeneradora, que va ingressar aquest mateix any en la Unió General de Treballadors.¹⁷ Un any després, i per mitjà d'una vaga, la societat obrera no solament va obtenir millores salarials d'un 25%, sinó que, a més, va establir un acord amb els fabricants castellanencs que atorgava a aquesta el control sobre el mercat de producció i de treball. Segons aquest acord, la societat obrera seria l'encarregada de repartir entre els obrers els encàrrecs i els materials per a la fabricació d'espardenyes. Això equivalia, de fet, a l'establiment del *closed shop*; ja que, en una activitat industrial amb un alt percentatge de treball a domicili, la garantia que eren preferentment els obrers associats els qui obtenien treball no s'aconseguiria a través del control sobre la contractació d'obriers, sinó a través d'un mecanisme que canalitzava els encàrrecs de treball cap al personal sindicat. D'aquesta manera, la societat obrera estaria en condicions de garantir el manteniment del nivell salarial convingut. Quan el mateix any La Regeneradora va haver de declarar de nou la vaga per a imposar l'aplicació de les noves tarifes, va fundar una cooperativa de producció per donar treball als vaguistes. Gràcies a aquest taller col·lectiu, la societat augmentava el control sobre el mercat de producció, fins al punt que la cooperativa va arribar a constituir una seriosa competència per als patrons espardenyers i es va fer amb una part dels encàrrecs dels comerciants barcelonins.¹⁸ El control del mercat de producció i l'establiment d'una cooperativa es poden classificar com a estratègies clàssiques d'un sindicalisme de caràcter artesanal, com a mesures enfocades cap a l'àmbit més intrínsec de la política d'interessos dels obrers artesanals: el control de les condicions de treball i dels salaris a escala local.¹⁹

Amb tot, els fruits d'aquestes tàctiques van durar poc, atesa la decisió dels fabricants de desfer-se de la competència del taller col·lectiu. Van aconseguir el seu objectiu el 1904, en el curs d'una vaga general declarada per la societat obrera per combatre la venda d'espardenyes per sota del preu convingut entre patrons i obrers; ja no es tractava d'un litigi salarial, sinó de les condicions de la comercialització del producte. Malgrat els seus esforços, La Regeneradora va haver de mantenir més de 1.000 vaguistes amb el treball repartit pel taller col·lectiu i, finalment, va haver de rendir-se davant els fabricants. Les causes cal buscar-les en el

fet que els patrons van buscar nous proveïdors de matèries primeres i semielaborats al sud del País Valencià, sobretot a Elx, i podien, així, repartir la faena independentment del taller col·lectiu. La societat obrera no va ser capaç de resistir sense poder controlar la procedència dels materials, i va acabar per perdre'n el domini sobre el mercat local de producció i de treball.²⁰

La vaga va demostrar que les condicions de producció i de treball ja no es podien configurar exclusivament en l'àmbit local, ja que havia estat la importació de materials des de mercats més allunyats la que havia permès els fabricants trencar els mecanismes de control de la societat obrera. Malgrat això, la societat d'espartenyers va optar per intentar mantenir la seua força a escala local i invertir els seus fons preferentment en el taller col·lectiu, tot i assumir el perill de ser donada de baixa de la Unió General de Treballadors per falta de pagament. A més, La Regeneradora va intentar mobilitzar la solidaritat de companys d'ofici d'altres localitats valencianes quan, en el curs de la vaga del 1904, va publicar crides en la premsa alacantina en què demanava als obrers d'Elx que no es prestaren a elaborar materials per als fabricants de Castelló. A pesar d'això, l'associació obrera de Castelló no va poder evitar-ne el declivi, que es va agreujar per culpa de la crisi econòmica que va arrancar el 1905. Els anys següents, a penes no s'hi enregistren notícies d'activitats de la societat d'espartenyers de Castelló.²¹

A Elx també s'apreciava la persistència de mentalitats i pautes d'actuació artesanals en les estratègies de les societats obreres. Encara que, a diferència del que va ocórrer a Castelló, ben aviat es van veure suplantades per tàctiques més pròpies d'un sindicalisme d'obers industrials. A partir del canvi de segle es van formar les primeres societats de resistència: el 1899, la Societat de Costurers; el 1900, la Societat de Teixidors; el 1901, la Societat d'Entaxadors i la Societat de Filadors, i, finalment, el 1903, una societat d'obres, El Despertar Femení. Aquest mateix any, la Federació Local d'Elx, fundada el 1901, reunia set societats obreres, tenia 3.500 afiliats i ja havia ingressat en la UGT.²² En un primer moment, les comunicacions entre els fabricants i les societats obreres estaven plenes de referències a una *comunitat de productors*, caracteritzada per relacions de treball harmòniques i, al seu si, les reivindicacions dels dos costats no estaven motivades per interessos de classe, sinó que servien per a millorar i fomentar la indústria espartenyera i el benestar de la localitat en ge-

espartenyera. El grau d'organització era més alt entre els obrers d'aquesta indústria (66,7%), especialment entre els costurers i els teixidors (més del 90%), mentre que entre les dones de l'espartenyera només arribava al 50%. Vegeu J. VIVES GARCÍA, *La huelga de Elche (1903)*, Biblioteca Alicantina, Alacant, 1974, p. 19-20. Per a la Federació Local, vegeu «Movimiento Social», ES, 8-11-1901; «Federación Local de Sociedades Obreras de Elche», MO, 29-11-1903; actes de la UGT, CN, 22-10-1903, en UGT, *Actas*, vol. 2.

²⁰ Per a la vaga, vegeu «Desde Castellón», ES, 17-6-1904; «Los alpargateros de Castellón», ES, 26-6-1904; «Reclamaciones y huelgas», ES, 1-7-1904; «Reclamaciones y huelgas», ES, 8-7-1904; «La huelga de Castellón», ES, 26-8-1904; «Los alpargateros de Castellón», *Mundo obrero* (MO), 17-9-1904.

²¹ Per a les apel·lacions a la solidaritat, vegeu «Desde Elche», MO, 10-2-1905. Al començament del 1906, la societat d'obers espartenyers de Castelló de la Plana no podia pagar les quotes de vaga de la UGT, perquè havia invertit els fons en el manteniment del taller col·lectiu. Vegeu les actes de la UGT, CN, 1-2-1906, en: UGT, *Actas de la Unión General de Trabajadores*, vol. 3, 1905-1909 (a cura de A. DEL ROSAL), Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1982.

²² Vegeu F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 178, 244, 276 i 279. Pràcticament totes les societats van adoptar, en el moment de ser fundades, el nom de gremi, abans de canviar-lo després al de societat. La majoria dels obrers afiliats sindicats a Elx, el 81,9%, provenia de la indústria

²³ El terme *comunitat de productors* és utilitzat per Santos Juliá per a descriure la relació entre els obrers i els patrons als tallers artesanals de Madrid, caracteritzada més aviat per relacions corporatives d'ofici que no pel conflicte de classe. Vegeu S. JULIÁ DÍAZ, «De revolución popular a revolución obrera», en *Historia Social*, 1, (1988), p. 33.

²⁴ «La Sociedad de constructores de suelas para alpargatas a todos los costureros», Elx, 5-3-1910, AME, TH IV, p. 414.

²⁵ «El Centro de la Industria Alpargatera al pueblo de Elche», Elx, 10-12-1901, AME, TH III, p. 43.

²⁶ La plantilla entrava en vigor el 21-10-1901, però uns pocs mesos després, els patrons van intentar imposar-ne una revisió. Vegeu «Desde Elche», MO, 1-9-1901; «Desde Elche», MO, 13-10-1901; «Gremio de Costureros», Elche, 26-2-1902, AME, TH III, 57. Per a les vagues en alguns tallers els anys 1901 i 1902, vegeu F. MORENO SÁEZ, *Elche*, p. 178-190; actes de la UGT, CN, 12-12-1901, 13-2-1902. 25-9-1902, en: UGT, *Actas*, vol. 2.

²⁷ Per als detalls de la vaga, vegeu J. VIVES GARCÍA, *op. cit.*; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 180-188.

neral.²³ Les societats obreres justificaven la reivindicació de la reglamentació dels salaris a través de la *plantilla de preus* aduint que, d'aquesta manera, s'eliminaria la competència entre els fabricants i s'evitaria que alguns d'ells encarregaren la faena a un preu més baix o empraren materials de baixa qualitat en detriment de la qualitat del producte. El 1910, la societat de costurers va justificar el seu treball amb les paraules següents: «En avenencia con los fabricantes unificamos la plantilla de precios [...]. Con nuestra unión hemos conseguido el mejoramiento de la industria haciendo desaparecer por completo todas la fibras malísimas que empleaban los fabricantes».²⁴ En canvi, els fabricants deien estar d'acord a col·laborar amb els sindicats en el moment que aquests deixaven de banda qüestions polítiques: «queremos la armonía entre obreros y patronos, y entendemos que los gremios son entidades de conciliación y no de destrucción, como malamente se les aconseja».²⁵ No obstant això, aquest tipus de declaracions no podia pal·liar el fet que van ser els conflictes de classe els que van dominar les relacions entre fabricants i obrers. El 1901, els fabricants van proposar elaborar una plantilla de preus i, poc després d'haver-la acceptada, ells mateixos es van negar a complir-la en alguns tallers. Això va originar una sèrie de petits conflictes per qüestions de salaris i jornada. A pesar que obrers i patrons pretenien en les seues declaracions revifar l'harmonia regnant en la comunitat de productors, en les actuacions ja s'atenien a la defensa dels interessos respectius.²⁶

El conflicte de classe es va imposar definitivament en les relacions laborals amb la vaga general de l'any 1903, que va esclatar al mes de febrer a partir d'un conflicte parcial en un taller a causa de l'acomiadament d'un obrer i es va estendre a la majoria dels tallers espartenyers d'Elx. Aquesta vaga seria significativa en alguns aspectes. En primer lloc, la llarga durada, de febrer a octubre del 1903, la va convertir en una lluita d'alt valor simbòlic, sobretot quan es va resoldre finalment amb una victòria dels vaguistes. En segon lloc, la llarga resistència dels obrers només va ser possible gràcies a la Unió General de Treballadors, que va reconèixer la vaga com a *reglamentària*; això significava que la mantindria amb l'ajuda d'aportacions financeres de totes les seues seccions. En tercer lloc, el resultat de la vaga va ser obra del secretari de la UGT, Vicente Barrio, que va intervenir en les negociacions finals quan aquestes semblaven haver entrat en un atzucac. Com a resultat, es va signar una plantilla que comportava un augment salarial del 2% i la promesa dels fabricants de recomanar als obrers l'afiliació a la societat de resistència.²⁷

Gràcies a aquesta actuació, Vicente Barrio es va convertir en el representant ugetista més apreciat per les societats del sector tèxtil del País Valencià i va aconseguir crear una relació de lleialtat entre les terres

valencianes i la UGT, com adverteix el sindicalista il·licità Joan Barceló: «La huelga se ganó, quedando bien cimentados los prestigios de la Unión General y de su táctica».²⁸ A més a més, la vaga va servir per a establir pautes d'actuació de les societats valencianes d'obriers espartenyers: sovint, les societats obreres buscaven el suport econòmic de la UGT per finançar les vagues i demanaven la intervenció de representants ugetistes en les negociacions, com va passar els anys 1906, 1908 i 1909 en diverses vagues a la localitat de Crevillent. La qüestió que havia fallat entre les societats d'obriers artesans de les grans capitals valencianes, sumides sota la influència de la política republicana, va tenir uns millors resultats entre els obrers del sector espartenyer, ja que ací l'oferta de política sindical de la UGT havia ajudat a aconseguir una important victòria sobre els fabricants.²⁹

La cooperació entre les societats locals d'espartenyers i la UGT no es donava debades. Malgrat l'existència de diferències entre la política sindical espartenyera de Castelló i Elx, els dos centres tenien en comú el fet que el mercat local havia perdut la seua força decisiva en el moment d'estructurar la producció, ja que tant en la comercialització del producte com en l'adquisició de la matèria primera i dels semielaborats s'anava imposant el mercat estatal. Seria aquest element, la marginació del mercat local en la conformació del marc de relacions laborals, el que els anys següents determinaria la dinàmica de la lluita sindical en el sector de l'espartenyeria. De fet, en les vagues d'Elx (1903) i de Castelló (1904) es va fer palès que el control sobre la provenença de la matèria primera ja no es podia mantenir a escala local. En la vaga d'Elx, els fabricants es proveïen de materials en el poble contigu de Callosa del Segura, i, en la vaga de Castelló de la Plana, els patrons recorrien a materials elaborats a Elx. Això significava que les societats obreres, al seu torn, havien de tractar d'estendre l'abast dels mecanismes de control a un mercat més ampli, com també construir xarxes de comunicació a través de tot el país. A la primeria del segle xx, van aparèixer les primeres crides a la solidaritat i la petició de no proveir els patrons d'altres localitats amb materials per a fabricar espartenyers.³⁰ A més, en el cas d'Elx, només la solidaritat de la UGT va fer possible la victòria dels obrers, els quals en van ser conscients quan van assenyalar, al començament de la vaga: «ahora los que luchan ya no son los alpargateros de Elche, sino los 46.000 y pico de compañeros que forman parte de la Unión que vienen en nuestro apoyo, moral y materialmente».³¹ Per a organitzar i endegar la solidaritat entre les societats del mateix ofici a una escala més amplia va sorgir el projecte de fundar una federació estatal de les societats espartenyeres. Un organisme d'abast estatal podria evitar les conseqüències negatives de la competència entre els diversos centres espartenyers de manera que les societats pogueren estendre el seu control sobre el repartiment dels materials i les condicions salarials de l'àmbit local al supralocal, tal com

²⁸ A. SABORIT, *Pablo Iglesias. UGT-PSOE. Apuntes Históricas*, vol. IV, 1963, Arxiu Històric/Fundació Pablo Iglesias, Arxiu Andrés Saborit Colomer (AM/FPI, AASC) XXX. Vegeu també el reconeixement de la labor de Barrio en les notes necrològiques, «Vicente Barrio ha muerto!», ES, 10-7-1926; «Vicente Barrio», *Trabajo*, 1-8-1926.

²⁹ Per a les vagues de Crevillent, vegeu les actes de la UGT, CN, 10-5-1906, 14-6-1906, 13-2-1908, 10-12-1908, 31-12-1908, 15-1-1909, 4-3-1909, 11-3-1909, 18-3-1909, 16-12-1909, en UGT, *Actas*, vol. 3...; actes de la UGT, CN, 6-1-1910, 27-1-1910, en UGT, Unión General de Trabajadores, *Actas*, vol. 4, 1910-1913 (a cura de A. DEL ROSAL), Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1985; F. MORENO SÁEZ, *Las luchas sociales...*, p. 442.

³⁰ Per a les crides de no treballar per a fabricants de Castelló, vegeu «A los costureros de Elche», MO, 3-12-1904; «Desde Elche», MO, 10-12-1904. Vegeu també F. MORENO SÁEZ, *El movimiento obrero...*, p. 188; J. M. CAYUELAS PINA, *Actividad económica y movimiento obrero en Callosa de Segura (Alicante) en el período 1914-1936*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1990, p. 145.

³¹ «Desde Elche», MO, 15-3-1903.

es conformaven els mercats en la indústria espartenyera. Tanmateix, la debilitat de les seccions espartenyeres a causa de la crisi econòmica del 1905 va fer avortar aquests plans. Submergits en els problemes per a garantir-ne la supervivència, només a partir del 1910 les societats obreres del sector tindrien nous recursos per a donar els primers passos per a la constitució d'una federació estatal de les societats espartenyeres.³²

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA FEDERACIÓ ESTATAL DE SOCIETATS ESPARDENYERES

La construcció de la federació estatal d'obriers espartenyers només va ser possible gràcies a la recuperació de les societats del ram a partir del 1910. Els anys anteriors, la crisi econòmica i la pèrdua de força de negociació per part de les societats obreres havien afeblit el moviment societari a tot Espanya, i en la indústria espartenyera il·licitana els obrers, sobretot els treballadors a domicili, es veien obligats a acceptar els encàrrecs de treball a un preu per sota del preu que estipulaven les plantilles. Només en el curs de la recuperació econòmica que va tenir lloc a partir del 1910, els obrers espartenyers van començar a reconquerir el terreny perdut, van ampliar les societats de resistència amb caixes de socors mutus i van poder observar un creixement de les xifres d'afiliació.³³ A conseqüència d'això, a partir del 1913, a Elx, els obrers costurers van aconseguir implantar una millora de la plantilla de preus, mentre que la societat El Despertar Femení va fracassar en les aspiracions d'augmentar els salaris. Tot i això, aquestes reivindicacions no conduïen a grans conflictes laborals. Deixant a banda algunes vagues aïllades en diversos tallers, no hi va tenir lloc una campanya salarial per a tots els treballadors del ram.³⁴

A Castelló, la política sindical seguia enfocada envers les estratègies quasi gremials a fi de mantenir el control del mercat de producció i treball, ara fins i tot en harmonia amb els fabricants. El 1913, la societat d'espartenyers La Regeneradora va tancar un pacte amb el Gremi de Fabricants d'Espardenyes, que acabava de ser fundat. Aquest acord va establir la introducció d'un sou mínim i l'obligació que els fabricants repartiren els encàrrecs de treball exclusivament a obrers associats. Com a contrapartida, la societat obrera es comprometia que els seus afiliats només anaren a treballar amb els patrons agremiats. Es tractava d'un pacte pensat per a estabilitzar les condicions de producció en l'àmbit local i per a excloure els productors que feien treballar a un preu més baix. Els obrers que no complien els acords de la societat o cometien faltes contra les seues obligacions en el treball rebien una sanció de la societat obrera, la qual, per exemple, no els incloïa en el repartiment de materials per un temps determinat. També els patrons es van veure obligats a respectar les condicions de treball per a aconseguir treballadors: un patró que havia tractat malament un obrer es va presentar en la societat obrera «confesan-

³² Els primers contactes amb aquesta finalitat es van donar entre societats obreres d'Elx i Castelló l'any 1904. Vegeu «Ante el Congreso», *Trabajo*, 10-8-1913; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 188.

³³ Per a la reconstrucció de les societats es va introduir l'organització a base múltiple; és a dir, l'establiment d'una caixa de socors mutus a part de l'habitual caixa de resistència. Aquesta innovació organitzativa l'havien desenvolupada les societats de resistència de Madrid i havia demostrat ser un factor estabilitzador per a l'entramat organitzatiu de les societats. Malgrat això, la societat de costurers tan sols el 1912 va superar per primera vegada la xifra de 647 persones afiliades, assolida el 1904, i va arribar a 796. Vegeu F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 188-193. Per a l'organització a base múltiple, vegeu «Variedades», *Trabajo*, 24-4-1910.

³⁴ Vegeu actes de la UGT, CN, 28-11-1912, 20-2-1913, en UGT, *Actas*, vol. 4... Per a les reclamacions de les treballadores, vegeu «Tenéis razón», *Trabajo*, 9-5-1915; «A las mujeres asociadas», *Trabajo*, 24-10-1915; «A las alpargateras de Elche», *Trabajo*, 12-11-1916. Vegeu també F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 194.

do su falta y que está conforme con lo que la Sociedad le imponga a base de que le dejen trabajar».³⁵ No obstant això, el creixement de la desocupació després de l'inici de la Primera Guerra Mundial va arrabassar a la societat obrera els avantatges aconseguits l'any anterior. A causa de la pèrdua del mercat d'exportació cubà, durant el conflicte, fins al 60% dels espartenyers de Castelló va arribar a trobar-se sense faena, i també la resta de centres espartenyers de la província va augmentar la desocupació. Davant aquest panorama, La Regeneradora no va poder obligar els patrons a complir l'acord salarial i, fins al 1917, després d'una vaga, no va poder aconseguir una nova plantilla basada en els salaris del 1913.³⁶

Els problemes econòmics de la indústria espartenyera generats per l'inici de la Primera Guerra Mundial també van comportar un seriós revés per a les societats obreres d'Elx, a pesar que, en un primer moment, el creixement de la demanda d'espartenyeres i sabates des de l'interior i l'exterior havia amortit els efectes de la conjuntura bèl·lica. Però a partir del 1915 s'hi van imposar les dificultats per a importar maquinària i matèries primeres. Els preus del jute augmentaven, cosa que va portar els fabricants a substituir-lo amb materials de pitjor qualitat, com l'espart i la pita. Aquest procediment indirectament implicava una reducció dels ingressos als obrers, ja que tardaven més a elaborar el producte. En vista de la generalització de la inflació i de l'escassetat i els alts preus dels articles de subsistència al llarg de la conjuntura bèl·lica, la situació dels obrers s'agreujava seriosament a partir del 1916.³⁷ Aquests problemes van incrementar les tensions entre patrons i obrers espartenyers, ja que els treballadors exigien fixar un preu més alt per a les espartenyeres elaborades amb les fibres noves. A la primavera del 1916, els obrers van aconseguir un petit augment per a compensar-ne les pèrdues, un acord que no va poder evitar que els fabricants continuaren repartint els materials de pitjor qualitat.³⁸

Socials, *Informes de los inspectores del Trabajo sobre la influencia de la guerra europea en las industrias españolas durante el año 1915*, Imp. de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1916, p. 170. Les actes de la societat d'espartenyers de Castelló donen fe de la situació desesperada de la societat i dels intents infructuosos de la directiva de procurar treball als afiliats. Vegeu les actes de *La Regeneradora, Juntas Generales*, 7-5-1914, 9-5-1914, 18-7-1914, 29-8-1914, 13-11-1914, AHN/SGCP-Castelló, 96. Per a la vaga del 1917, vegeu «El triunfo de La Regeneradora», *Trabajo*, 17-6-1917.

³⁷ Per a l'escassetat de matèries primeres i l'ús de materials de pitjor qualitat, vegeu «Tribuna obrera», *Trabajo*, 28-3-1915; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 33-36; J. A. MIRANDA ENCARNACIÓN, *op. cit.*, p. 64-68. Vegeu també IRS, *Informes* (1915), 162; IRS, *Informes de los inspectores del trabajo sobre la influencia de la guerra europea en las industrias españolas (1917-1918)*, vol. III, Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1919, 90-93. El marc general de la conjuntura bèl·lica i les causes de la inflació i del problema de les subsistències han estat estudiats exhaustivament per S. Roldán, J. L. García Delgado, J. Muñoz, *La formación de la sociedad capitalista en España 1914-1920*, 2 vol., Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvi, Madrid, 1973. Per a una anàlisi de la conjuntura econòmica al País Valencià, vegeu V. SOLER MARCO, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1984; *idem*, «La coyuntura agraria en el País Valenciano durante la Primera Guerra Mundial», en *Agricultura y Sociedad*, 18, 1981, p. 177-213.

³⁸ Vegeu «Costureros y patronos», *Trabajo*, 31-10-1915; «Tribuna Obrera», *Trabajo*, 16-1-1916; «Reclamaciones y huelgas», ES, 28-1-1916; actes de la UGT, CN, 27-1-1916, 3-2-1916, AH/FPI, Arxiu Amaro Rosal Díaz (AARD) IX; «Tribuna Obrera», *Trabajo*, 26-3-1916. Vegeu també, F. Moreno Sáez, *op. cit.*, p. 199.

³⁵ Actes de La Regeneradora, Junta General, 3-6-1913, Arxiu Històric Nacional/ Secció Guerra Civil, Politicosocial (AHN/SGC, P)-Castelló, 96. Per al pacte, vegeu *idem*, 14-6-1913, AHN/SGC, P-Castelló, p. 96; per a diversos casos de càstigs imposats a obrers per la societat obrera, vegeu *idem*, 7-1-1914, 12-3-1914, 13-3-1914, AHN/SGC, P-Castelló, p. 96.

³⁶ La pèrdua del mercat cubà va ser deguda a l'establiment de noves i elevades tarifes proteccionistes. Després de començar la guerra, a la ciutat de Castelló, el 40% dels espartenyers va quedar desocupat; a Vila-real, fins i tot, el 60%; en canvi, a Vall d'Uixó, els encàrrecs de l'exèrcit van evitar una crisi de treball semblant. Vegeu Institut de Reformes

³⁹ Vegeu actes, UGT, CN, 4-5-1916, AH/FPI, AARD IX; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, 36, 199. Vegeu també «Tribuna obrera», *Trabajo*, 27-1-1917.

⁴⁰ Entre 1910 i 1913, el nombre d'afiliats de les societats del ram de l'espardenya a Elx va créixer de 618 a 1.059 obrers i, el 1915, va arribar a 1.410 persones. El 1915, el grau d'organització va ser relativament alt entre els homes (entre el 70% i el 83%), però molt més baix entre les dones (20%), raó per la qual en la mitjana només un 33% dels obrers espardenyers il·licitans pertanyia a un sindicat. Vegeu «Movimiento de la Unión», *UO*, 33, 1910; A. SABORIT, «La organización ilicitana», *Trabajo*, 7-3-1915; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 195.

⁴¹ Els contactes consten en les actes de la societat La Regeneradora. Vegeu les actes de *La Regeneradora, Junta General*, 26-11-1910, 29-2-1912, 2-4-1912, AHN/SGC, P-Castelló, 96; «Ante el Congreso», *Trabajo*, 10-8-1913. Els obrers de Castelló consideraven que la fundació d'una federació seria la «misma salvación con que cuenta el oficio». Actes de *La Regeneradora, Junta General*, 14-3-1912, AHN/SGC, P-Castelló, 96.

Una altra estratègia que van emprar els fabricants per evitar el creixement dels costos de producció consistia a repartir el treball a domicili als pobles contigus als grans centres de producció. A localitats com Crevillent o Callosa del Segura, fora de l'abast dels sindicats, podien encarregar l'elaboració de les espardenyes a un preu més baix. D'aquesta manera, el 1916, els patrons podien rebutjar la reivindicació d'un augment salarial fet per les obreres associades a El Despertar Femení i enviar el treball a Crevillent. Les obreres il·licitanes recorrien a protestes espontànies contra l'enviament de material i tractaven de bloquejar el camí dels cotxes.³⁹ Aquestes reaccions eren només una demostració de la feblesa de les societats obreres, impotents davant la transformació dels mercats de producció. A pesar que les societats espardenyeres n'havien pogut establir el nombre d'afiliats, la presència del moviment obrer a la localitat no era prou per a mantenir el nivell salarial.⁴⁰

Els problemes als quals s'enfrontaven les societats del ram espardenyer tenien a veure, en els dos casos, amb el fet que el mercat de producció i de treball ja no es definia a escala local, que estava cada vegada més condicionat per la competència entre els diferents centres espardenyers i que quedaven fora del control dels sindicats. L'únic remei a aquesta situació consistia a estendre la influència sindical més enllà de la localitat per garantir que la fabricació es portara a terme més o menys en condicions comparables a tots els centres espardenyers. En altres paraules, es tractava de lluitar no sols per la reglamentació de l'ofici en cada localitat, sinó de traslladar aquesta reglamentació a escala estatal per assumir el control sobre un mercat supralocal i dispers. Amb això s'intentava desenvolupar unes estratègies típiques de societats d'oficis artesanals fora del seu àmbit d'aplicació habitual, el local, i estendre-les a un àmbit estatal. L'instrument que serviria a aquest fi seria una Federació Nacional d'Ofici, integrada en la UGT. Per això, a partir del 1910, les societats espardenyeres d'Elx, Castelló de la Plana i Cervera del Río Alhama (La Rioja) van entrar en contacte a fi d'impulsar la fundació d'aquest organisme.⁴¹ Aquest objectiu es va poder realitzar els anys de l'auge de les societats obreres, el 1913, quan es va convocar a Castelló un congrés per a organitzar la Federació Nacional d'Espardenyers (FNE), necessària a causa de la competència entre els centres espardenyers:

Que la organización de nuestra Federación es cosa que urge, está al alcance de todos nosotros, pues aparte la anarquía que reina en los precios de mano de obra, se guarda para con nosotros tan poca consideración por parte de la clase patronal, que de no darnos prisa en federarnos, es posible que los irrisorios jornales que hoy obtenemos sufran alguna baja, debido a la competencia que tie-

nen establecida los patronos de las diferentes localidades en donde se explota la industria alpargatera.⁴²

L'objectiu principal de la Federació consistia a establir un salari unificat en tots els centres espardenyers i aconseguir una reglamentació general de les condicions de treball. Un pas imprescindible i previ per a aquest fi era l'organització dels treballadors dels centres espardenyers secundaris. Aquests objectius es van definir en el congrés fundacional de la Federació l'agost de 1913 i no van tenir gaires canvis els anys posteriors.⁴³ Per a portar a terme aquests fins, els organitzadors de la Federació anteposaven l'enfortiment dels llaços entre les seccions a qüestions ideològiques: des del principi, hi van participar societats d'orientació socialista, com les d'Elx —on s'instal·laria fins al 1917 el Comitè Central dirigent de la FNE— i Castelló de la Plana, però també hi havia societats amb simpaties envers l'anarcosindicalisme, com va ser el cas de la societat de Cervera del Río Alhama (La Rioja). No obstant això, en les qüestions en què hi havia diversitat de criteris, com el grau d'autonomia de les seccions o el model de finançament de les vagues, es va optar per buscar compromisos o per ajornar la discussió, en un intent de fer viable la convivència de seccions d'orientacions ideològiques diferents en el si de la Federació. En conseqüència, malgrat que en la FNE s'imposava una organització i una política sindical de signe ugetista, es va posposar l'ingrés en la UGT fins a l'any 1915.⁴⁴

Aquesta flexibilitat ideològica va ser possible gràcies al baix grau de consolidació interna de la FNE, que obligava l'organisme a perseguir com a objectiu principal l'expansió de la seua influència entre els obrers. Els treballs de la Federació es van centrar en tasques de propaganda i, d'aquesta manera, va aconseguir organitzar seccions en alguns centres secundaris, com ara Vila-real (Castelló) o Callosa del Segura i Asp.⁴⁵ En diverses campanyes de propaganda van participar delegats de la UGT: el més sol·licitat va ser Vicente Barrio, qui va visitar el País Valencià l'any 1915 quatre vegades; també hi van col·laborar Andrés Saborit, Virginia González i Lucio Martínez —el primer, vocal de la UGT, i els dos últims, destacats líders del moviment sindical madrileny i del PSOE.⁴⁶ En canvi,

direcció de la Federació va eludir sancionar la societat de Cervera del Río Alhama i va continuar buscant una solució negociada quan la secció es va negar a complir l'acord d'ingressar en la UGT. Vegeu «II Congreso de obreros alpargateros y oficios anexos de España», *Trabajo*, 30-8-1914; «A las secciones», *Trabajo*, 31-1-1915; «III Congreso de la Federación Nacional de obreros alpargateros y oficios anexos de España», *Trabajo*, 3-9-1916.

⁴⁵ Per a la propaganda i la fundació de societats, vegeu «Los alpargateros», *Trabajo*, 17-8-1913; «Federación Nacional de obreros alpargateros y oficios anexos», *Trabajo*, 24-5-1914; «Tribuna obrera», *Trabajo*, 11-10-1914; «Federación Nacional de obreros alpargateros y oficios anexos de España», *Trabajo*, 15-2-1915; «Necesidad de una nueva excursión de propaganda», *Trabajo*, 11-7-1915; «El despertar de un pueblo», *Trabajo*, 19-11-1916; actes de *La Regeneradora*, *Junta General*, 27-3-1913, 26-4-1914, AHN/SGC, P-Castelló, 96; actes de *La Regeneradora* de Vila-real, *Junta General*, 13-7-1913, AHN/SGC, P-Castelló, 173; J. M. CAYUELAS PINA, *op. cit.*, p. 145-148.

⁴⁶ Vegeu «Una excursión por Levante», ES, 25-1-1915; «Federación Nacional de Alpargateros», ES, 2-3-1915; «De Valencia», ES, 19-9-1915; «Nuestra propaganda», ES, 24-9-1915; «Memoria», UO, 59, 1916, p. 6.

⁴² «Circular», *Trabajo*, 25-5-1913. El nom de Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexos s'hi va imposar oficialment el 1914. Anteriorment, l'organisme s'anomenava Federació Nacional de Constructores de Soles per a Espardenyes d'Espanya. Vegeu «Proyecto de Reglamento de la Federación Nacional de Constructores de Suelas para Alpargatas de España», *Trabajo*, 6-4-1913.

⁴³ Vegeu «Primer Congreso Nacional de obreros constructores de suelas para alpargatas», *Trabajo*, 31-8-1913; «Federación Nacional de obreros alpargateros y oficios anexos», *Trabajo*, 24-5-1914; «II Congreso», *Trabajo*, 9-8-1914; «Recabando mejoras», *Trabajo*, 20-6-1915; «Próxima Asamblea», *Trabajo*, 16-7-1916.

⁴⁴ Per a aquests debats, vegeu «Los alpargateros», *Trabajo*, 17-8-1913; «Primer Congreso Nacional de obreros constructores de suelas para alpargatas», *Trabajo*, 24-8-1913. Així mateix, la

⁴⁷ De fet, la majoria de les federacions estatals d'ofici de treballadors d'oficis artesanals dins la UGT mai no havien funcionat bé i els anys de la Guerra Mundial es trobaven a punt de la fallida, com va observar la cúpula dirigent de la UGT, la qual es va queixar dels retards en el pagament de les quotes de totes aquestes federacions. Vegeu les actes de la UGT, CN, 2-6-1915, AH/FPI, AARD VIII.

⁴⁸ A. SABORIT, «La actualidad social», *Acción Socialista*, 26, 12-9-1914, p. 6.

⁴⁹ Les xifres provenen de dades sobre les cotitzacions de la FNE en el primer trimestre del 1914 i de les representacions de les seccions en el III Congrés de la FNE el 1916. Vegeu «Federación nacional de obreros alpargateros y oficios anexos de España», *Trabajo*, 24-5-1914; «III Congreso de la Federación nacional de obreros alpargateros y oficios anexos de España», *Trabajo*, 27-8-1916. En el moment de l'ingrés en la UGT, la FNE tenia 12 seccions i 2.500 afiliats. Vegeu les actes de la UGT, CN, 7-2-1915, AH/FPI, AARD VIII.

⁵⁰ Vegeu «Consideraciones», *Trabajo*, 19-10-1913.

la Federació no va intervenir activament en cap conflicte laboral de les seues seccions, de manera que no va poder impulsar els treballs necessaris per a aconseguir una unificació de les condicions de la fabricació d'espardenyes. Així i tot, la fundació de la FNE va comportar un avanç fonamental per a les societats d'obriers espardenyers. Per primera vegada disposaven d'un organisme que responia als reptes sindicals específics del sector espardenyer. A diferència dels obrers d'altres activitats artesanals, que tenien uns nivells salarials i unes condicions de treball que es discutien sobretot en l'àmbit local —raó per la qual quasi podien prescindir d'una federació d'àmbit espanyol—,⁴⁷ els espardenyers valencians s'enfrontaven als mecanismes d'un mercat dispers per tot el País i fins i tot més enllà, en un moment en què els fabricants es desplaçaven a mercats de producció més barats. Per això, l'organització d'una federació que intentava actuar a escala estatal era el primer pas cap a noves estratègies sindicals. Segons Andrés Saborit, la FNE no tenia res a envejar de les antigues federacions d'ofici de la UGT, ja que «todos los aspectos de la moderna organización han sido asimilados a esta Federación. [...] Ocurre en esto de las Federaciones Nacionales un fenómeno muy curioso: han progresado más, han conseguido beneficios mayores, hacen la propaganda más integralmente aquellas de reciente fundación que las que podríamos llamar veteranas».⁴⁸

Malgrat això, la força material de la FNE va ser dèbil, ja que l'organisme no va arribar als 4.000 afiliats. De fet, es tractava més aviat d'una federació valenciana: el 1914, el 80% dels prop de 3.700 afiliats, i el 1916, el 65% dels quasi 3.500 afiliats de la FNE pertanyien a seccions del País Valencià, la majoria d'Elx (el 40% el 1914 i el 53% el 1916). La resta de l'afiliació provenia de la secció de Cervera del Ríu Alhama, l'únic centre espardenyer d'importància fora de terres valencianes amb presència de la FNE.⁴⁹ Aquestes xifres demostren que la FNE encara estava ben lluny de l'objectiu de constituir-se en l'única representació d'interessos dels obrers del sector a tot Espanya, una condició necessària per al propòsit que tenia de controlar les condicions de la fabricació d'espardenyes a tot l'Estat. Així i tot, la Federació no va dubtar a comparar-se amb els potents sindicats d'indústria de la mineria asturiana i de la siderúrgia biscaïna; fins i tot va creure possible reunir al seu si entre 30.000 i 35.000 obrers.⁵⁰ Tanmateix, cal subratllar que la forma d'organització de la FNE era la d'una tradicional federació d'ofici —és a dir, una federació de societats obreres sense direcció centralitzada— i que no va adoptar cap dels principis organitzatius més innovadors que havien desenvolupat els sindicats d'indústria d'àmbit provincial d'Astúries i Biscaia. Això va ser conseqüència de l'alt grau de dispersió geogràfica de les seccions, però també del fet que, a escala local, les societats mantenien una estructura fragmentada en societats d'ofici, ja

que la seua reorganització en sindicats d'indústria locals només començaria durant els anys de la postguerra.⁵¹

La creació de la FNE va comportar un canvi per a la Unió General, ja que va permetre a la federació sindical socialista variar la seua actitud respecte de les seccions valencianes. En la mesura que la UGT va donar suport als treballs per a la consolidació de la federació d'espartenyers, esperava també poder delegar la gestió i el finançament dels conflictes laborals en aquest organisme. D'aquesta manera, el Comitè Nacional de la UGT tractava de desfer-se de l'obligació de proporcionar fons per a les vagues reglamentàries i, a pesar de declarar reglamentària una llarguíssima vaga dels filadors de Crevillent l'any 1915, va fer tots els possibles per acabar com abans la vaga, ja que la considerava poc fructífera i amb mínimes possibilitats d'èxit.⁵² Així mateix, el Comitè Nacional va intervenir activament a Elx per evitar que, al començament del 1916, esclataven vagues quan els obrers van protestar contra la introducció de materials de pitjor qualitat i contra l'enviament d'encàrrecs a Crevillent.⁵³

En conclusió, des de la fundació de la FNE es podia veure una certa estabilització de la xarxa associativa dels obrers espartenyers valencians, sobretot al sud. Malgrat que la federació dels espartenyers no va deixar de ser un organisme més aviat feble, va constituir el primer pas organitzatiu que va superar l'estat anterior de l'organització socialista, consistent fins aleshores en una tènue xarxa de societats locals disperses en diverses ciutats valencianes, mentre que va permetre alhora un canvi en les relacions entre el Comitè Nacional de la UGT i les seccions valencianes. Les dificultats econòmiques dels anys de la guerra i la crisi política que va culminar en la vaga general de l'agost del 1917 van dificultar el desenvolupament d'una labor fructífera de la Federació Nacional dels Obrers Espardenyers. Això no obstant, els anys de la postguerra serà quan l'organisme podrà demostrar la seua potència en les lluites sindicals.

CAP A UNA POLÍTICA SINDICAL COMUNA: L'ONADA DE VAGUES DE LA POSTGUERRA

Els anys de la postguerra, les conseqüències econòmiques de la conjuntura bèl·lica i les transformacions en la societat i la política espanyoles van canviar el marc de la política sindical de les societats espartenyeres valencianes. En el camp econòmic, la indústria espartenyera s'havia aprofitat de l'augment de la demanda dels seus productes durant la conjuntura expansiva de la guerra, però alhora la pujada del preu dels materials havia causat seriosos problemes. Així i tot, els anys de la postguerra la indústria espartenyera va poder consolidar els avanços dels anys anteriors i, fins i tot, els anys 20 va iniciar un procés de modernització tecnològica i de mecanització de la producció. Al mateix temps, el creixement de la demanda durant el conflicte havia

⁵¹ Vegeu E. F. EGOCHAGA, «La centralización en Elche», *Trabajo*, 19-4-1914, en què es proposa l'organització dels obrers espartenyers en sindicats d'indústria. Malgrat això, en una ressenya del Congrés de la UGT del 1914, en el qual es va arribar a debatre la qüestió de la reforma de l'organització i el paper dels sindicats d'indústria, un delegat il·licità alertava contra decisions precipitades i optava per una reforma gradual. Vegeu F. GARCÍA, «El XI Congreso de la Unión General», *Trabajo*, 12-7-1914.

⁵² Vegeu actes de la UGT, CN, 11-3-1915, 15-4-1915, 17-4-1915, 29-4-1915, 7-10-1915, AH/FPI, AARD VIII. Per a les causes i el desenvolupament de la vaga de Crevillent, vegeu F. MORENO SÁEZ, *Las luchas sociales...*, p. 445. La desaprovació del CN estava fonamentada en el fet que la vaga perjudicava la imatge de la UGT, ja que estava dirigida contra la mecanització de la producció, un procés inevitable a llarg termini.

⁵³ Vegeu les actes de la UGT, CN, 20-1-1916, 27-1-1916, 3-2-1916, 4-5-1916, AH/FPI, AARD IX.

⁵⁴ La dècada dels anys 20 es van introduir els motors elèctrics als tallers, i la sola d'espert va ser successivament substituïda per la sola de goma. Vegeu J. A. MIRANDA ENCARNACIÓN, *Hacia un modelo...*, p. 68-77. Vegeu també, *idem*, *La industria...*, p. 131; F. MORENO SÁEZ, *El movimiento obrero...*, p. 38. Per a la modernització tecnològica del sector, vegeu V. SOLER MARCO, *Guerra i expansió industrial...*, p. 111-131.

⁵⁵ Per al context de la crisi social de la postguerra i el desenvolupament de l'organització obrera, vegeu G. H. MEAKER, *La izquierda revolucionaria en España, 1914-1923*, Ariel, Barcelona, 1978; A. BARRIO ALONSO, *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, Bilbao, 1996; B. MARTÍN, *Los problemas de la modernización. Movimiento obrero e industrialización en España*, Ministerio de Trabajo i Seguretat Social, Madrid, 1992.

⁵⁶ Vegeu J. L. MARTÍN RAMOS, *Historia de la Unión General de Trabajadores*, vol. 2, *Historia de UGT (1914-1930)* (a cura de S. CASTILLO), Publicaciones Unión, Madrid, 1998, p. 48.

contribuït al fet que s'establiren nuclis de producció espardenyera en altres províncies d'Espanya, cosa que va augmentar la competència entre els centres tradicionals i els que acabaven de sorgir. Però a pesar d'una lleugera reducció de la demanda després de la guerra, el sector no es va enfrontar a problemes seriosos. Només a partir del 1921, la crisi es va aguditzar i els empresaris van recórrer a una estratègia ja coneguda: enviar els encàrrecs no als grans centres de producció, sinó a pobles secundaris on, lluny de la influència dels sindicats, els patrons podien imposar salaris més baixos.⁵⁴

L'estratègia sindical dels obrers espardenyers es va veure igualment afectada per les transformacions en la vida política, l'agreujament de la crisi social a partir del 1919 i l'establiment de la legislació social, especialment de la jornada de vuit hores a partir de l'1 d'octubre de 1919. Així mateix, el creixement de les associacions obreres i patronals, i l'organització d'aquestes en federacions d'abast estatal, va contribuir a l'extensió i l'enduriment de les mobilitzacions i vagues, i va fer que augmentara la disposició de l'Estat a intervenir en la solució dels conflictes.⁵⁵ Per a les societats obreres, els anys de la postguerra van ser de mobilització constant: primer, darrere d'augmentos salarials per a compensar les pèrdues en el salari real des dels últims anys de la guerra, i després, a la recerca d'una millora de les condicions de treball, sobretot de la jornada. Davant el rerefons d'una gran onada de vagues entre 1919 i 1921, es van portar a terme importants campanyes sociopolítiques, com la que va iniciar la Unió General de Treballadors l'any 1919.⁵⁶ En el context d'aquesta mobilització laboral i sindical, les societats d'obers espardenyers van albirar la possibilitat de lluitar per nous objectius. D'una banda, van emprendre definitivament la tasca de reunir les societats obreres disperses en iniciatives locals en una xarxa federativa d'abast estatal, i de l'altra, van iniciar les accions per a unificar les condicions de producció i de treball. En aquest context, el 1920 els sindicats d'espardenyers van ser capaços d'aprofitar per primera vegada la conjuntura per a fer una mobilització social coordinada a tot Espanya, una campanya d'una amplitud desconeguda fins aleshores.

Un requisit indispensable per a aquesta mobilització va ser la recuperació de l'organització obrera en l'àmbit local i la reorganització d'aquesta en sindicats locals d'indústria. A partir del 1918, dins les societats espardenyeres valencianes van començar els debats sobre els avantatges de l'organització per indústries, d'una manera semblant al Sindicat d'Obrers Miners d'Astúries —en aquells anys, el model per excel·lència per al sindicalisme socialista. Després de nombrosos preparatius, les sis societats d'ofici de la indústria espardenyera il·licitana van formar l'any 1920 el Sindicat del Ram de l'Espardenya, amb més de

5.000 afiliats, prop de la meitat dels aproximadament 10.000 obrers espardenyers d'Elx. A Crevillent, el mateix any va ser fundat el Sindicat Únic de l'Espardenya. Els dos sindicats van ingressar en la UGT.⁵⁷ L'auge del moviment associatiu es va desenvolupar en el context d'una onada reivindicativa als centres espardenyers més importants, com Elx i Castelló; però també a Crevillent, Vall d'Uixó i Callosa del Segura les societats obreres van reivindicar amb èxit, el 1918, pujades salarials entre el 20% i el 25%.⁵⁸ Al maig del 1919, a Elx i Crevillent, els obrers van aconseguir noves pujades salarials del 50% i el 30% respectivament.⁵⁹ També el 1919, El Despertar Femení va aconseguir augmentos salarials per a les obreres, amb el suport de tot el moviment sindical d'Elx, el qual, per primera vegada, va reconèixer obertament que la inclusió massiva de les obreres en l'entramat associatiu era una condició necessària per a poder imposar les millores aconseguides fins aleshores. Per això, l'organització de les treballadores dins el sindicat d'indústria es va convertir en un objectiu prioritari dels líders sindicals.⁶⁰

En el curs d'aquests moviments reivindicatius, en l'àmbit local es va plantejar també per primera vegada la possibilitat d'articular una coordinació entre aquests moviments a fi d'enfrontar-se al problema de la competència salarial entre els centres espardenyers. A la primavera del 1919, Joan Barceló, líder sindical d'Elx, va proposar iniciar una campanya salarial conjunta de les societats obreres d'Elx, Castelló, Caravaca, Llorca, Cervera i Vall d'Uixó per a unificar els salaris i la jornada dels espardenyers de tot Espanya:

Esta vez no podrán decir que no pueden ceder a nuestras pretensiones por que al aumentarnos a nosotros el jornal no pueden competir con las otras plazas pues en ellas se trabaja más barato; por que como todos saben nuestro compañero Barceló ha recorrido todos los grandes centros de producción de alpargatas y ha conseguido que todos los compañeros de España soliciten el mismo aumento que nosotros.⁶¹

d'aquest any. A Vall d'Uixó, els obrers van obtenir al març del 1918 augmentos del 20%. Vegeu «Movimiento Social», ES, 17-1-1918; «Movimiento Social», ES, 25-3-1918; «Movimiento Social», ES, 17-9-1918.

⁵⁹ Per al cas d'Elx, vegeu «Tribuna obrera», *Trabajo*, 27-4-1919; «Huelga de costureros», *Trabajo*, 4-5-1919; «La huelga de alpargateros», ES, 10-5-1919; «La huelga de costureros», *Trabajo*, 11-5-1919; per a Crevillent, vegeu «Movimiento Social», ES, 16-5-1919; «Triunfo completo de los costureros», *Trabajo*, 25-5-1919. Vegeu també F. MORENO SÁEZ, *El movimiento obrero...*, p. 204-206.

⁶⁰ La importància de la sindicació femenina s'hi va evidenciar quan els fabricants, per eludir els salaris més alts de les treballadores il·licitanes, van encarregar el treball a obreres del medi rural dels voltants d'Elx, sense informar-les de la nova tarifa de preus; un empresari que sí que va pagar els preus més alts va ser boicotejat per la resta de fabricants. Vegeu «El triunfo de las mujeres», *Trabajo*, 11-5-1919; «Solución de la huelga», *Trabajo*, 22-6-1919; «Conflictos sociales», *Trabajo*, 13-7-1919. Per a la necessitat d'organitzar les obreres dins el sindicat, vegeu «¡Trabajadores, asociados!», *Trabajo*, 2-3-1919.

⁶¹ «Tribuna Obrera», *Trabajo*, 27-4-1919. Vegeu també «Situación desesperada», *Trabajo*, 9-3-1919; «Movimiento Social», ES, 3-4-1919.

⁵⁷ A Elx van participar en la formació del sindicat les societats de constructors de soles, de talladors, d'entatxadors, de filadors, de colpejadors i ulleters i El Despertar Femení. Vegeu F. GARCÍA, «Se imponen nuevas orientaciones», *Trabajo*, 3-3-1918; «¡Trabajadores, asociados!», *Trabajo*, 2-3-1919; «El Sindicato de Alpargateros», *Trabajo*, 29-6-1919; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 209; *idem*, *Las luchas sociales...*, p. 446.

⁵⁸ A Elx, Crevillent i Callosa del Segura, al gener del 1918 els obrers van aconseguir augmentos salarials del 20%. Vegeu «Tribuna Obrera», *Trabajo*, 6-1-1918; «Movimiento Social», ES, 23-1-1918; «Movimiento Social», ES, 13-2-1918. A Castelló, els obrers van exigir al gener del 1918 un augment salarial del 25%, però per a aconseguir-lo van haver de declarar-se en vaga al setembre

⁶² El congrés va acordar que totes les societats farien les reclamacions a la primeria de l'octubre del 1919. Vegeu «La Asamblea Nacional de Alpargateros», *Trabajo*, 28-9-1919. Per a les reclamacions, vegeu «Triunfos obreros», ES, 20-10-1919; «Huelgas solucionadas», *Trabajo*, 26-10-1919; «Desde Vall de Uxó», ES, 27-10-1919; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 105-207.

⁶³ Vegeu «Asamblea importante», *Trabajo*, 14-9-1919; «Congreso de Alpargateros», ES, 24-9-1919; «Congreso de alpargateros», ES, 26-9-1919. Per a les organitzacions d'Azcoitia, vegeu L. CASTELLS, «El desarrollo de la clase obrera en Azcoitia y el sindicalismo católico (1900-1923)», en *Los trabajadores en el País Vasco (1876-1923)*, Siglo XXI, Madrid, 1993, p. 89-140. Entre 1919 i 1923, la Confederació Nacional del Treball va tenir molts seguidors entre els espartenyers de Cervera. Vegeu M. J. LACALZADA DE MATEO, *La lucha entre dos modelos de sociedad. Aproximación al comportamiento obrero riojano, 1875-1975*, Gobierno de La Rioja/Fundación Largo Caballero, Madrid, 1986, p. 58-62.

⁶⁴ No hi ha dades sobre la procedència geogràfica dels treballadors representats en aquest congrés. El Comitè Nacional de la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i Oficis Annexos d'Espanya es va reunir a partir de l'agost del 1920 a Castelló de la Plana. Vegeu «III Congreso de Alpargateros», ES, 20-5-1920; «Los obreros alpargateros y obreros anexos de España», *Trabajo*, 23-5-1920; «III Congreso Nacional de Alpargateros», ES, 27-5-1920.

⁶⁵ A Crevillent, la vaga va acabar amb èxit i els obrers van aconseguir augmentos salarials entre el 15% i el 35%; a més, els patrons van reconèixer el sindicat com a representant dels obrers. Vegeu les actes de la FNE, CN, 8-10-1920, AHN/SGCP-Castelló, 97.

L'impuls per a la mobilització coordinada de societats espartenyeres de tot Espanya es va donar quan els patrons d'aquesta indústria feien gestions davant el IRS per a aconseguir-ne l'exempció de l'aplicació de la jornada de vuit hores. A fi de fer avortar aquests intents, al setembre del 1919 les societats d'obers espartenyers de tot Espanya van ser convocades a una assemblea estatal que va tenir lloc a Castelló i que va confeccionar una llista de reclamacions generals, entre les quals hi havia la jornada de vuit hores i un salari mínim de 5,50 pessetes diàries, unes demandes que totes les societats inclourien en les seues reivindicacions laborals. Tanmateix, aquesta assemblea no va acabar en una campanya coordinada. En alguns centres, entre els quals hi ha Elx i Vall d'Uixó, els obrers van plantejar les seues exigències als fabricants a l'octubre del 1919. No obstant això, l'èxit del Sindicat il·licità, que va aconseguir augments entre el 50% i el 120%, va suscitar nombroses crítiques, ja que aquests augments es van quedar per sota de les marques acordades a Castelló i les aconseguides en altres localitats, i va servir als patrons com a excusa per a no aplicar les noves plantilles.⁶² Malgrat això, els treballs de l'assemblea estatal van tenir un gran impacte, ja que hi van participar 28 delegats en representació de prop d'11.200 obrers espartenyers de tot Espanya, més enllà de les diferències ideològiques: hi havia tant delegats de les societats de la Rioja de Cervera, pròximes a l'anarcosindicalisme, com representants de les societats espartenyeres guipuscoanes d'Azcoitia, pròximes al sindicalisme catòlic. Així i tot, aproximadament el 60% dels obrers representats provenia de la província d'Alacant, i el 20%, de Castelló; els obrers de la resta d'Espanya encara constituïen una minoria en l'organització sindical estatal dels espartenyers.⁶³

La iniciativa que el 1919 només es va albirar es va portar a terme, finalment, l'any següent. Al maig del 1920, representants d'aproximadament 16.000 obrers espartenyers es reunien en una segona assemblea estatal que va decidir reconstruir i reformar la Federació Nacional d'Obrers Espardenyers i que va assumir la iniciativa per a organitzar un moviment salarial a tot Espanya.⁶⁴ En la campanya de l'estiu i la tardor del 1920 es van mobilitzar prop de 30.000 obrers espartenyers per a aconseguir la introducció de la jornada de vuit hores i augmentos salarials. En una onada de conflictes sense precedents es van declarar vagues a Crevillent,⁶⁵ Castelló de la

Plana i Vila-real,⁶⁶ Cervera del Río Alhama, Santander, Logronyo, Alcover, Valls, Blanes i Llorca.⁶⁷ Aquesta campanya no sols va tenir un efecte semblant en la pràctica a una vaga general estatal d'espartenyers, sinó que a més va aconseguir una audiència entre el conjunt dels treballadors que va anar més enllà de les fronteres ideològiques. Un exemple en va ser el que va ocórrer a Azkoitia, on els obrers, organitzats en sindicats d'orientació catòlica i nacionalista, es van enfrontar entre juny i octubre als patrons. Per damunt de les etiquetes ideològiques, les societats catòliques d'Azkoitia van rebre suports de la UGT i la Federació Nacional d'Espardenyers, d'orientació socialista, i també de la societat espartenyera d'orientació anarcosindicalista de Cervera del Río de Alhama. Tot i això, ni tan sols amb el suport d'aquestes organitzacions els obrers d'Azkoitia es van poder imposar als fabricants de la localitat, que es negaven rotundament a admetre negociacions sobre els objectius de l'assemblea d'espartenyers; de manera que la vaga es va saldar amb un fracàs per als obrers.⁶⁸

El centre d'aquesta campanya es trobava a Elx, atesa la importància de la ciutat per a tot el sector espartenyer: «lo que se resuelva en esta población serán las condiciones en que se trabaje en lo sucesivo en la industria alpargatera».⁶⁹ Amb el suport de la mobilització dels espartenyers a tot Espanya, les societats il·licitanes van exigir augments de salari, la introducció de la jornada de vuit hores i el reconeixement del Sindicat. Després d'una vaga de sis setmanes al juny i el juliol del 1920, els obrers van aconseguir les seues reivindicacions salarials i de la jornada; però van fracassar en l'intent d'establir el reconeixement del Sindicat, i ni tan sols van poder introduir l'aplicació del *closed shop* a les obreres camperoles dels voltants dedicades a la producció d'espartenyeres. El Sindicat havia d'accedir a retirar aquesta petició i, en canvi, li oferien una base en el contracte de treball segons la qual els patrons ingressarien el 3% dels jornals dels obrers associats en un compte del Sindicat destinat a finançar escoles, retirs o pensions.⁷⁰ Aquest acord representava una victòria només aparentment, ja que el no-reconeixement deixava el Sindicat sense mitjans per a evitar la cancel·lació del conveni per part dels fabricants. Efectivament, al començament del 1920, aquests es van retirar del conveni, sota el pretext que no podien competir amb altres localitats espartenyeres on es pagaven salaris més baixos, es van negar a ingressar la quota del 3% i van anunciar que negociarien els jornals

la qual el va ajudar en les gestions per a demanar una intervenció de les autoritats del Govern. La secció de Cervera va funcionar com a punt de contacte amb la FNE, i els obrers d'aquesta ciutat es van negar, al setembre, a elaborar sabates amb materials procedents d'Azkoitia a fi d'augmentar la pressió sobre els fabricants. Vegeu «Las yuterias de Azcoitia declaran el locaut», ES, 8-9-1920; actes de la UGT, CE, 12-8-1920, 2-9-1920, AH/FPI, AARD X; actes de la FNE, CN, 24-8-1920, 2-9-1920, 9-9-1920, AHN/SGCP-Castelló, 97. Vegeu també L. CASTELLS, «El desarrollo...», p. 109-115.

⁶⁹ «Diario de la huelga», ES, 6-7-1920.

⁷⁰ El saldo del 3% s'elevaria, segons càlculs dels contemporanis, a 200.000 pessetes anuals. Vegeu IRS, *Crónica de los conflictos laborales en Elche (Alicante), 1920-1922*, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1922, p. 3-27; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 212-216.

⁶⁶ A Vila-real es van obtenir augments salarials entre el 12% i el 25%; a Castelló, augments del 25%. Vegeu «Nota», ES, 9-7-1920; «También en Villarreal han triunfado los obreros», ES, 15-7-1920.

⁶⁷ En aquestes ciutats es van aconseguir, fins al juny del 1920, augments entre el 30% i el 50%. Vegeu «Huelga general de alpargateros», ES, 10-6-1920; «Huelga general de alpargateros», ES, 16-6-1920.

⁶⁸ A Azkoitia funcionava una secció del sindicat nacionalista basc Solidaritat d'Obrers Bascos (SOB); una societat obrera groga, Confederació de Sindicats Catòlics Obrers, i un Sindicat Catòlic Lliure, que va demostrar ser el més reivindicatiu i que va dirigir el conflicte laboral juntament amb el SOB. A l'agost i el setembre del 1920, un comissionat d'Azkoitia, en companyia d'un de Cervera del Río Alhama, es va presentar a la Comissió Executiva de la UGT,

⁷¹ Vegeu F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 216-218.

⁷² La Federació Patronal d'Elx havia estat fundada paral·lelament a la II Assemblea de Castelló i representava la victòria de la fracció estrictament antisindical entre els fabricants il·licitans, davant el grup procliu a l'entesa amb els sindicats. Abans que fóra fundada, els patrons il·licitans havien enviat una delegació al congrés de la Confederació Patronal Espanyola d'octubre del 1919 a Barcelona. Vegeu «El Sindicato patronal», *Trabajo*, 16-5-1920; «A la patronal se le estrecha el cerco», *Trabajo*, 18-7-1920; «Responsabilidades», *Industria*, 11-12-1921; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 64.

⁷³ Vegeu IRS, *op. cit.*, p. 29-34; F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 220-225; F. SOLANA (ed.), *Julián Besteiro. Política y legislación de la Monarquía*, vol. II, Taurus, Madrid, 1975, p. 685-700.

⁷⁴ Vegeu F. MORENO SÁEZ, *op. cit.*, p. 226-233.

⁷⁵ A Callosa del Segura, el 1922, els obrers rastelladors van perdre una vaga que volia evitar que hagueren de treballar amb membres del sindicat catòlic. Vegeu IRS, *Estadística de las huelgas. Memoria de 1922*, Suc. de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1923, p. 6-7. Al novembre del 1922, els obrers d'Azkoitia van fracassar en una vaga contra els retalls salarials. Vegeu L. CASTELLS, «El desarrollo...», p. 116-118. A la primavera del 1923, els sindicats de Cervera del Río Alhama es van mobilitzar contra retalls salarials, però només van aconseguir reduir-ne la quantia. Vegeu «En la huelga de alparateros se dan casos muy raros», *ES*, 29-3-1923; «El conflicto alparatero», *ES*, 12-4-1923; «El conflicto alparatero, resuelto», *ES*, 7-5-1923.

individualment amb cada obrer. Malgrat que el Sindicat va donar la consigna de no acceptar preus per sota dels acords del conveni, tot presagiava que els obrers no podrien evitar el contraatac de la patronal.⁷¹

De fet, entre 1921 i 1922 va tenir lloc la desfeta del Sindicat del Ram de l'Espardenya d'Elx sota els constants atacs dels patrons, que, al maig del 1920, havien constituït una Federació Patronal fidel a les consignes antisindicals de la Confederació Patronal Espanyola.⁷² El 1921 va esclatar un nou conflicte quan els fabricants van anunciar que reduirien els salaris un 35% per establir-los al mateix nivell que en altres centres espardenyers. A principi de gener, els patrons van declarar el locaut per a imposar els nous salaris i el van mantenir fins al mes de maig, quan els obrers es van haver de rendir en un fracàs rotund del Sindicat. Ni tan sols dues intervencions de l'uguetista Vicente Barrio i la denúncia de la duresa desmesurada de la patronal en el Parlament per part del diputat socialista Julián Besteiro van servir per a ajudar les organitzacions obreres en l'intent desesperat d'evitar la reducció salarial; l'única cosa que s'hi va poder aconseguir va ser la convocatòria d'una comissió mixta encarregada d'elaborar una plantilla.⁷³ Això no obstant, les tasques de la comissió no van arribar a cap resultat concret, ja que els representants patronals pretenien establir els salaris dels centres amb jornals més baixos, mentre que els obrers pretenien respectar els nivells més alts pagats en altres localitats. Entretant, les reduccions salarials i la desocupació minaven les reserves dels obrers organitzats; al començament del 1922 es pagaven a Elx els salaris més baixos de l'espardenyeria espanyola. A mitjan 1922 i després d'una breu vaga, el Sindicat del Ram de l'Espardenya i la Federació Patronal van acordar finalment una plantilla que establia un augment salarial del 15%, amb preus equivalents als d'abril del 1920. Però aquesta plantilla va ser de nou corregida a la baixa pels patrons a l'octubre del 1922. Així i tot, la feblesa del Sindicat i l'escassetat de treball van fer que els obrers no pogueren assegurar el pagament dels salaris convinguts.⁷⁴

El curs dels conflictes laborals d'Elx va posar en evidència el fet que l'estratègia del moviment reivindicatiu generalitzat, que en el moment d'una conjuntura econòmica favorable i en un context d'expansió de l'organització obrera havia donat uns bons resultats en l'ofensiva del 1920, no es podia mobilitzar en una situació defensiva i de crisi econòmica. L'atac de la patronal es va centrar en els obrers d'Elx, el centre de producció més important i determinant per al nivell salarial. Però també en altres localitats els obrers van haver de declarar vagues per evitar reduccions salarials, unes lluites en les quals, la majoria dels casos, els obrers van ser derrotats.⁷⁵

La Federació Nacional d'Espardenyers es va veure encara més afectada per la desfeta de la seua base sindical, ja que la crisi de les societats locals la va deixar sense suports materials i financers. Privada d'una forta base en les diferents localitats, la FNE no tenia cap possibilitat de dur a terme els seus objectius. En compte de donar passos cap a una anivellació i un augment dels salaris de la indústria, havia d'observar, sense forces per a la resistència, com s'hi va imposar la tendència a la reducció salarial. Un reflex d'aquesta crisi va ser la progressiva pèrdua d'afiliació i la reducció de l'extensió geogràfica: al novembre del 1922, els 6.200 afiliats de la FNE provenien quasi exclusivament de seccions de Castelló de la Plana (35%) i la província d'Alacant (61%), la majoria d'Elx. La FNE, un projecte d'una federació d'àmbit espanyol, havia tornat a constituir, en la pràctica, una federació d'àmbit nacional.⁷⁶

Quan el colp d'Estat de Primo de Rivera va obligar a suspendre en un primer moment les activitats de les societats obreres socialistes, l'entramat sindical de la indústria espardenyera semblava haver tornat al punt de partida de la dècada anterior. Tot i això, l'esforç d'aquests deu anys havia deixat empremta. Per primera vegada, les societats espardenyeres havien estat capaces de dissenyar una estratègia comuna per a superar els problemes principals dels sindicats, la dispersió geogràfica de les seccions i la competència entre els centres productius, a través de la mobilització de les vagues de l'any 1920. Tanmateix, també s'havia demostrat que aquesta estratègia només podia funcionar si les bases locals de les forces sindicals es mantenien intactes. Aquesta condició va fallar els anys posteriors a l'onada de vagues de 1920. En un entorn de crisi econòmica, les coses van tornar a ser com abans. Però l'experiència constituïria d'ara endavant un punt de referència per a una futura política sindical.

A MANERA DE CONCLUSIÓ

A pesar de l'alt grau de conflictivitat, el sector de l'espardenyera va perdre importància dins l'entramat sindical ugetista del País Valencià. Els anys de la postguerra van ser testimonis de l'organització dels obrers de l'agricultura i de la promoció d'aquests com a grup més important i nombrós de la UGT valenciana, mentre que el sector espardenyer no va ser capaç de generar un creixement sindical semblant.⁷⁷ A causa d'aquesta dinàmica, els òrgans directius de la Unió General de Treballadors van dedicar més atenció a la construcció d'una organització agrària, mentre que la intervenció de la política sindical espardenyera va perdre importància. No obstant això, fins a aquell moment els obrers del sector espardenyer havien constituït el baluard més estable de la UGT valenciana i n'havien impregnat tant l'estructura, caracteritzada per formar una tènue xarxa de societats locals, com les tàctiques preferides de les societats del País Valencià o el seguiment de l'estratègia avalada per la

⁷⁶ El 1922, en la UGT figuraven seccions de Castelló de la Plana, Vall d'Uixó i Vila-real, les seccions alacantines d'Elx i Crevillent, i també les seccions de Llorca i Blanes com a membres de la FNE. A més a més, hi havia seccions de Logronyo, Novelda i Iecla, afiliades a la UGT sense haver ingressat en la FNE. Vegeu UGT, *Memoria 1922*, p. 157.

⁷⁷ A pesar del lleuger creixement del nombre d'afiliació del sector espardenyer dins la UGT valenciana entre 1920 i 1922 (de 4.583 a 6.034 afiliats), el seu pes relatiu va baixar del 33% al 17,7% de la UGT del País Valencià. En canvi, el nombre d'afiliats del sector agrari va créixer de 5.064 persones (36,4%) a 21.960 persones (64,4%). Dins el conjunt dels afiliats de la UGT, els espardenyers van aportar entre el 2,4% (5.036 afiliats) el 1920 i el 3% (6.320 afiliats) el 1922. Vegeu UGT, *Memoria y orden del día del XIV Congreso*, p. 74-197; UGT, *Memoria y orden del día del XV Congreso*, p. 142-177.

UGT, la moderació sindical, la col·laboració estreta amb el Comitè Nacional de la UGT i la recerca de suports, tant d'intervenció com de finançament de vagues, per part de la direcció ugetista. La col·laboració de les societats espartenyeres valencianes amb la federació sindical socialista es devia a l'estructura del mercat de producció i de treball de l'espartenyeria, el qual, a diferència del que passava en altres professions artesanals, ja no era un mercat confinat als límits de la localitat, sinó que s'estructurava en forma d'una xarxa més àmplia que integrava diversos centres de producció espartenyera. Els avantatges i, fins i tot, la necessitat de mobilitzar la col·laboració de societats obreres d'altres localitats ja s'havien revelat al començament del segle XX com a condició fonamental per a poder mantenir la capacitat de negociació a escala local. No solament l'exemple de la vaga d'Elx, guanyada gràcies a l'ajuda financera i negociadora de la UGT, sinó també els primers intents de superar les conseqüències de la competència entre els centres espartenyers donaven testimoni de la necessitat d'establir una política comuna de les societats espartenyeres a un nivell més enllà de la pròpia localitat. Només així s'explica que un sector sindical que en la confrontació amb els fabricants tenia grans desavantatges fóra capaç, en diversos moments de la seua evolució, de mantenir moviments reivindicatius amb resultats positius.

Igualment, l'intent de formar una organització federativa en l'àmbit estatal va tenir un èxit relatiu, en comparació amb l'estat llastimós de la majoria de les federacions estatals d'ofici integrades en la UGT. La primera articulació organitzativa destinada a la lluita per l'anivellació de les condicions salarials i laborals, en el context propici de les campanyes sociopolítiques de la postguerra europea, va acabar finalment en un gran moviment reivindicatiu per a aconseguir la implantació de la jornada de vuit hores, l'establiment d'un salari unificat i la instal·lació de mesures destinades a controlar el mercat de producció i de treball. Les circumstàncies, com la creixent crisi econòmica i l'ofensiva patronal contra els sindicats, van tirar per terra la majoria dels avantatges conquerits abans que la FNE haguera pogut consolidar els passos donats des del 1919. Així i tot, els espartenyers havien demostrat ser capaços d'articular una política sindical destinada a resoldre els problemes específics del seu sector, havien combinat les estratègies típiques d'un sector d'arrels artesanals amb les exigències dels mercats supralocals i havien donat els passos precisos per a la plasmació organitzativa d'aquestes iniciatives. Les circumstàncies, i el fet que el protagonisme sindical al País Valencià s'anava traslladant a altres sectors, van acabar per relegar els espartenyers a un pla secundari dins la UGT.

Traducció de Ferran ISABEL

BIBLIOGRAFIA

- BARRIO ALONSO, A., *El sueño de la democracia industrial. Sindicalismo y democracia en España. 1917-1923*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, Bilbao, 1996.
- BERNABÉ MAESTRE, J., *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià: el calçat a la Vall del Vinalopó*, Moll, Mallorca, 1975.
- BREUILLY, J., «Artisan economy, ideology and politics: the artisan contribution to the mid-nineteenth century European labour movement», en *Labour and liberalism in nineteenth century history. Essays in comparative history*, Manchester/ Nova York, Manchester University Press, 1992, p. 76-114.
- CASTELLS, L., «El desarrollo de la clase obrera en Azcoitia y el sindicalismo católico (1900-1923)», en *Los trabajadores en el País Vasco (1876-1923)*, Siglo XXI, Madrid, 1993, p. 89-140.
- CAYUELAS PINA, J. M., *Actividad económica y movimiento obrero en Callosa de Segura (Alicante) en el período 1914-1936*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1990.
- INSTITUT DE REFORMES SOCIALS, *Informes de los inspectores del Trabajo sobre la influencia de la guerra europea en las industrias españolas durante el año 1915*, Imp. de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1916.
- *Informes de los inspectores del trabajo sobre la influencia de la guerra europea en las industrias españolas (1917-1918)*, vol. III, Sobrinos de la Sucesora de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1919.
- *Crónica de los conflictos laborales en Elche (Alicante), 1920-1922*, Sobrinos de la Suc. de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1922.
- *Estadística de las huelgas. Memoria de 1922*, Suc. de M. Minuesa de los Ríos, Madrid, 1923.
- JULIÁ DÍAZ, S., «De revolución popular a revolución obrera», en *Historia Social*, 1, (1988).
- LACALZADA DE MATEO, M. J., *La lucha entre dos modelos de sociedad. Aproximación al comportamiento obrero riojano, 1875-1975*, Gobierno de La Rioja/Fundación Largo Caballero, Madrid, 1986.
- LENGER, F., «Beyond Exceptionalism: Notes on the Artisanal Phases of the Labour Movement in France, England, Germany and the United States», en *International Review of Social History*, 26, 1991, p.1-23.
- MARTÍ, M., *L'Ajuntament de Castelló de la Plana (1875-1891): del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana, Castelló de la Plana, 1989.

- MARTÍN, B., *Los problemas de la modernización. Movimiento obrero e industrialización en España*, Ministeri de Treball i Seguretat Social, Madrid, 1992.
- MARTÍN RAMOS, J. L., *Historia de la Unión General de Trabajadores, vol. 2, Historia de UGT (1914-1930)*, Publicaciones Unión, Madrid, 1998.
- MEAKER, G. H., *La izquierda revolucionaria en España, 1914-1923*, Ariel, Barcelona, 1978.
- MILLÁN, J., «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric», en RUIZ TORRES, P. (ed.), *Història del País Valencià*, vol. v, Ed. 62, Barcelona, 1990, p. 29-76
- MIRANDA ENCARNACIÓN, J. A., *Hacia un modelo industrial. Elche, 1850-1930*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1991.
- «Els orígens del model industrial valencià. Elx, 1850-1930», en *Recerques*, 1992, p. 25.
- «De la tradició artesana a la especialització industrial. El calzado valenciano 1850-1930», en *Revista de Historia Industrial*, 4, 1993.
- «Nuevos enfoques sobre la industrialización valenciana del siglo XIX», en AZAGRA, J., MATEU, E., VIDAL, J. (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1996, p. 253-273.
- *La industria del calzado en España (1860-1959): la formación de una industria moderna y los efectos del intervencionismo estatal*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1998.
- MORENO SÁEZ, F., *El movimiento obrero en Elche (1890-1931)*, Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, Alacant, 1987.
- *Las luchas sociales en la provincia de Alicante (1890-1931)*, Unió General de Treballadors d'Alacant, Alacant, 1988.
- NADAL, J., «El desarrollo de la economía valenciana en la segunda mitad del siglo XIX: ¿una vía exclusivamente agraria?», en NADAL, J. – CARRERAS, A. (eds.), *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*, Ariel, Barcelona, 1990, p. 296-314.
- PIQUERAS ARENAS, J. A., *Història del socialisme*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1981.
- REIG, R., *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València, 1898-1906*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1982.
- ROLDÁN, S., GARCÍA DELGADO, J. L., MUÑOZ, J. *La formación de la sociedad capitalista en España 1914-1920*, 2 vol., Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvi, Madrid, 1973.

- SABORIT, A., *Pablo Iglesias. UGT-PSOE. Apuntes Históricas*, vol. IV, Arxiu Històric/ Fundació Pablo Iglesias, Arxiu Andrés Saborit Colomer, 1963.
- SERRANO I JAÉN, J., «La ciutat d'Elx al 1900», en SOLER SELVA, V. F. (ed.), *L'eclipsi total de sol de 1900 al Baix Vinalopó*, Institut Municipal de Cultura, Elx, 2000.
- SMITH, A., «Trabajadores «dignos» en profesiones «honradas»: los oficios y la formación de la clase obrera barcelonesa (1899-1914)», en *Hispania*, 56, 1996, p. 655-687.
- SOLANA (ed.) *Julián Besteiro. Política y legislatura de la Monarquía*, vol. II, Taurus, Madrid, 1975.
- SOLER MARCO, V., «La coyuntura agraria en el País Valenciano durante la Primera Guerra Mundial», en *Agricultura y Sociedad*, 18, 1981, p. 177-213.
- *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1984
- UNIÓN GENERAL DE TRABAJADORES, *Memoria y orden del día del XIV Congreso ordinario que se celebrará en Madrid los días 26 y siguientes de junio de 1920*, Tip. Felipe Peña Cruz, Madrid, 1920.
- *Memoria y orden del día del XV Congreso ordinario que se celebrará en Madrid los días 18 y siguientes de noviembre de 1922*, Tip. Felipe Peña Cruz, Madrid, 1922.
- *Actas de la Unión General de Trabajadores, vol. 3, 1905-1909* (a cura de A. del Rosal), Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1982.
- *Unión General de Trabajadores, vol. 2, 1899-1905* (a cura de A. del Rosal), Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1985.
- *Unión General de Trabajadores, Actas, vol. 4, 1910-1913* (a cura de A. del ROSAL), Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1985.
- VIVES GARCÍA, J., *La huelga de Elche (1903)*, Biblioteca Alicantina, Alacant, 1974.

